

ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВочИНІВ ПРИЙНЯТТЯ СПАДЩИНИ ТА ВІДМОВИ ВІД СПАДКУВАННЯ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

GROUND S OF INVALIDITY OF THE LEGAL ACTS OF ACCEPTANCE OF THE INHERITANCE AND REFUSAL TO INHERIT: ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE

Федорич І.Я.,

аспірант кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню підстав недейсності правочинів прийняття спадщини та відмови від спадкування. Автором проаналізовано випадки із судової практики. Як висновок щодо проведеного дослідження, обґрунтовується необхідність подальшого дослідження та вдосконалення порядку здійснення права на спадкування учасниками цивільних правовідносин, зокрема, у розрізі залучення позасудових способів вирішення такої категорії справ.

Ключові слова: спадкування, правочин, прийняття спадщини, відмова від спадкування, підстави недейсності.

Статья посвящена исследованию оснований недейстельности сделок принятия наследства и отказа от наследования. Автором проанализированы случаи из судебной практики. Как вывод из проведенного исследования, обосновывается необходимость дальнейшего исследования и совершенствования порядка осуществления права на наследование участниками гражданских правоотношений, в частности, в разрезе привлечения внесудебных способов решения такой категории дел.

Ключевые слова: наследование, сделка, принятие наследства, отказ от наследования, основания недейстельности.

The article is dedicated to the scientific research of the grounds of invalidity of the legal acts of acceptance of the inheritance and refusal to inherit. Author conducted the analysis of judicial practice. As a conclusion the necessity of forward scientific research and improvement of the ways of realization of inheritance rights of the participants of legal civil relations is substantiated, in particular by the mean of the advanced dispute resolutions instruments.

Key words: inheritance, legal act, acceptance of the inheritance, refusal to inherit, grounds of invalidity.

Постановка проблеми. Світова практика розрізняє дві системи, у відповідності до яких відбувається волевиявлення спадкоємця, яке стосується спадщини: прийняття спадщини і відмови від спадщини. Система відмови від спадщини передбачає, що спадкоємці вважаються такими, що спадщину прийняли, якщо не заявили про відмову від неї. При такій системі остаточна воля до набуття спадщини спадкоємця невідома, формально вираженою повинна бути лише відмова. Система прийняття спадщини навпаки вимагає від спадкоємця вчинення відповідних цілеспрямованих дій, які чітко виражають його намір стосовно правонаступництва майна померлого [1, с. 226].

На думку Л.В. Козловської, у ЦК України відбулося поєднання двох вказаних систем із переважаючими елементами системи прийняття спадщини. Рецепцію римської системи прийняття спадщини у законодавствах, які не передбачають необмеженої відповідальності спадкоємця за зобов'язаннями спадкодавця, можна пояснити, на думку автора, саме історичною традицією [2, с. 49]. Так, прийняття спадщини та відмова від спадщини є правовими засобами, які призначені для здійснення волевиявлення щодо набуття спадщини, як правомочності входять до суб'єктивного права на спадкування, а як фактичний акт є правочинами. Велика чисельність випадків судової практики щодо визнання недейсними правочинів прийняття спадщини та відмови від спадкування свідчить про відсутність єдиного підходу до розуміння їх правової природи та підстав їх недейсності.

Актуальність дослідження обумовлюється необхідністю забезпечення ефективного здійснення учасниками цивільних правовідносин своїх прав та законних інтересів у сфері спадкових правовідносин.

Стан опрацювання. Методологічною основою дослідження стали праці Ю.О. Заїки, Л.В. Козловської, М.М. Дякович, О.В. Дзери, С.Я. Фурси, В.М. Коссака та ін.

Метою статті є проаналізувати особливості правочинів прийняття спадщини та відмови від спадкування і підстав їх недейсності у контексті судової практики.

Виклад основного матеріалу. Поведінка спадкоємця, яка виражає його намір прийняти спадщину, термінологіч-

но опосередковується у доктрині і законодавстві як «способи прийняття спадщини». Традиційно прийнято виділяти:

– формальний спосіб, який передбачає здійснення волевиявлення шляхом складення певного юридично значущого документа, адресованого компетентним публічним особами чи органам, та

– фактичний спосіб, під яким розуміють вчинення дій, яким законодавець у контексті певних правовідносин надає юридичного значення.

Відповідно до ч. 1 ст. 1269 ЦК України, спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно зі спадкодавцем, має подати нотаріусу або у сільських населених пунктах – уповноважених на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування заяву про прийняття спадщини.

Відмова від прийняття спадщини, відповідно до положень ЦК України, здійснюється лише у формальний спосіб. Так, спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку, встановленого статтею 1270 ЦК України. Заява про відмову від прийняття спадщини подається нотаріусу або у сільських населених пунктах – уповноважених на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини (ч. 1 ст. 1273 ЦК України).

Сутність заяв про прийняття спадщини чи відмову від спадкування може тлумачитися у широкому розумінні як повідомлення про волевиявлення щодо спадщини, або ж у вузькому як письмове прохання, оформлене за певним зразком, що подається на ім'я відповідної уповноваженої особи [3, с. 174]. Тобто зазначені заяви у широкому розумінні це акт волевиявлення щодо спадщини як правочин, а у вузькому розумінні – документ, тобто форма вираження акту прийняття чи відмови від спадщини. Так, у відповідності до ст. 1269, 1273 ЦК України форма таких правочинів повинна бути письмова і втілюватись у відповідній заяві. У свою чергу п. 2.1. Глави 10 Розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України доповнює заяву також повідомленням та телеграмою:

«спадкова справа заводиться нотаріусом за місцем відкриття спадщини на підставі поданої (або такої, що надійшла поштою) першої заяви (повідомлення, телеграми) про прийняття спадщини...». Таке формулювання підзаконного нормативного акту щодо розширеного розуміння документа, який подає нотаріусу спадкоємець з метою засвідчення своєї волі щодо прийняття спадщини, ніяким чином не суперечить ст. 1269 ЦК України [3, с. 174]. А вже «прийняття спадщини – акт виключного значення, оскільки саме у момент прийняття спадщини настає спадкове правонаступництво зі зворотною силою до часу відкриття спадщини» [4, с. 414]. Дійсно, у цивілістичній літературі у переважній більшості мова йде саме про заяву як форму акту вираження волі спадкоємця щодо прийняття спадщини [5, с. 616-617].

Заява у вузькому розумінні є невіддільною частиною нотаріальної процедури здійснення права на спадкування, вона є необхідним інструментом у встановленні складу спадкових праводносин. А вже нотаріус приймає і реєструє заяву, на якій справжність підпису не засвідчена та яка надійшла поштою, чи то телеграму, повідомлення, заводить спадкову справу (якщо така ще не заведена) та повідомляє про необхідність надіслати заяву, оформлену належним чином (справжність підпису на таких заявах має бути нотаріально засвідченою), або особисто прибути до нотаріуса за місцем відкриття спадщини (п. 3.5. Глави 10 Розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій).

Як односторонній правочин, заява про прийняття спадщини може бути визнана недійсною з підстав, передбачених ЦК України для односторонніх правочинів. Верховний Суд України в Узагальненні практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24.11.2008 р. зазначає, що недійсність правочину виникає через те, що дія схожа на правочин, але за своєю суттю не відповідає його характеристикам. Недійсність правочину зумовлюється наявністю дефектів його елементів: дефекти (незаконність) змісту правочину; дефекти (недотримання) форми; дефекти суб'єктного складу; дефекти волі – невідповідність волі та волевиявлення [6, с. 616-617].

Заява про прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною у випадках, якщо вона була здійснена (ч. 5 ст. 1274 ЦК України):

– дієздатною фізичною особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України);

– особою, яка помилилася щодо обставин, які мають істотне значення (ст. 229 ЦК України);

Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом.

– якщо одна зі сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення.

Обман відбувається, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування (ст. 230 ЦК України);

– особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи (ст. 231 ЦК України);

– особою під впливом тяжкої для неї обставини і на крайній невіддільних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину (ст. 233 ЦК України).

Розглянемо приклади із судової практики.

06 жовтня 2014 р. Самбірський міськрайонний суд Львівської області розглянув справу за позовом про визнання заяви про прийняття спадщини недійсною.

Позивачка після смерті батька надіслала поштою до Самбірської державної нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини за законом, датовану 29.08.2013 року, яка надійшла у нотаріальну контору 03.09.2013 року.

Коли згодом, позивачка з'ясувала обсяг прав і обов'язків, які охоплює спадщина, то зрозуміла, що не мала наміру приймати спадщину і від такої спадщини необхідно відмовитись. Однак, державний нотаріус їй роз'яснив, що право на відмову від прийнятої спадщини спадкоємець має лише протягом шести місяців після відкриття спадщини, які вже пройшли. Попри те, що подана заява не засвідчена у нотаріальному порядку, нотаріус прийняв її і визнав позивача, як спадкоємця, що вступив у спадщину.

У даній справі, суд вказав, що оскільки, заява про прийняття спадщини подається нотаріусу особисто або справжність підпису на такій заяві має бути нотаріально засвідчена, а позивачка не подала цієї заяви особисто, справжність її підпису у поданій заяві нотаріально не засвідчена, крім того, позивачка звернулася до нотаріуса не про підтвердження поданої заяви, а про її відкликання, а тому суд вважає, що заява про прийняття спадщини за законом від 29.08.2013 року подана позивачкою без додержання вимог закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину, а тому такий правочин може бути визнаний недійсним [7, справа № 452/2899/14-ц].

Або ж, 05 вересня 2016 року Золочівський районний суд Львівської області розглянув справу за позовом про визнання недійсної заяви про прийняття спадщини.

ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом до ОСОБА_3, третьої особи Золочівської державної нотаріальної контори Львівської області про визнання недійсною заяви про прийняття спадщини. В обґрунтування позову зазначив, що після смерті батька відкрилася спадщина на 1/3 частку квартири. Згідно з законом він мав право на частку у спадщині, у зв'язку з чим він звернувся до нотаріальної контори з заявою про прийняття спадщини, щоб потім відмовитися від неї. Він вважав, що такий порядок отримання спадщини. Однак потім, у нотаріальній конторі з'ясувалося, що він помилявся щодо обставин, які мають істотне значення для прийняття спадщини. Тому просить суд визнати недійсною подану ним заяву про прийняття спадщини після смерті батька.

Ст. 1268 ЦК України передбачено право спадкоємця за законом чи заповітом прийняти спадщину або відмовитись від її прийняття. Відмова від спадщини є безумовною та беззастережною. Якщо у спадкоємця протягом шести місяців з дня відкриття спадщини виникає бажання отримати спадщину, то він або його представники можуть відкликати заяву про відмову від спадщини та у встановленому законом порядку подати заяву про прийняття спадщини. Відмова від спадщини на користь іншого спадкоємця має добровільний характер та повинна бути здійснена згідно з правилом про дійсність правочинів. Тобто заява повинна бути здійснена особою, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними, у момент здійснення заяви особа не повинна знаходитись під впливом помилки, обману, насильства, тяжкої обставини. Якщо така заява мала місце, то вона у судовому порядку може бути визнана недійсною.

Крім того, відмова від спадщини це односторонній правочин, а згідно зі ст. 229 ЦК України, якщо особа, яка вчинила правочин, помилилась щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням.

Судом було встановлено, що позивач у зв'язку зі своєю юридичною необізнаністю, тяжким психологічним станом, а саме, перебуваючи у глибокій емоційній депресії після смерті батька, та вважаючи, при цьому, не розумів,

що його відмова від прийняття спадщини, є безумовною та беззастережною, що він позбавляє себе права розпоряджатись успадкованим майном. Позивач вважав, що його заява є передумовою для подальшого вирішення питання про прийняття спадщини чи ні і у будь-який час він зможе скористатися своїм правом на відмову від спадщини належного майна після смерті батька.

Таким чином, оскільки на момент звернення до нотаріуса позивач не розумів природу та наслідки вчинення ними односторонніх правочинів – заяви про відмову від спадщини та заяви про прийняття спадщини, суд дійшов висновку, що мала місце помилка спадкоємця щодо обставин, які мають істотне значення (щодо прав та обов'язків спадкоємця), а тому суд приходить до висновку, що вимоги позивача є обґрунтованими та доведеними, у зв'язку з чим підлягають задоволенню у повному обсязі [7, справа № 445/649/16-ц].

Аналогічно заяві про прийняття спадщини, відмова від прийняття спадщини як односторонній правочин може бути визнана недійсною з підстав, передбачених ЦК України для односторонніх правочинів.

Так, 23 червня 2009 року Баштанський районний суд Миколаївської області розглянув справу за позовом про визнання відмови від прийняття спадщини недійсною.

Позивачка звернулася до суду з позовом, в якому зазначила, що після смерті її чоловіка ОСОБА_4, який помер, відкрилась спадщина на житловий будинок, що належав померлому на праві власності. Спадкоємцями першої черги за законом після померлого є вона та діти спадкодавця: ОСОБА_3 та ОСОБА_2. На день смерті спадкодавця вона та ОСОБА_2 проживали разом зі спадкодавцем і є такими, що фактично прийняли спадщину. ОСОБА_3 проживала та була зареєстрована за іншою адресою. У січні 2009 року позивач подала до нотаріальної контори заяву про відмову від прийняття спадщини на користь своєї дочки ОСОБИ_3. За твердженням позивача при подачі заяви про відмову від прийняття спадщини на користь ОСОБИ_3 бажала, щоб спадкове майно, яке залишилось після смерті ОСОБИ_4 отримали діти померлого ОСОБА_3 та ОСОБА_2 у рівних частках. Після спливу шести місяців з дня смерті спадкодавця, зі слів ОСОБА_2 та ОСОБА_3 їй стало відомо, що у зв'язку з поданням нею заяви про відмову від прийняття спадщини на користь ОСОБИ_3, частка останньої у спадковому майні збільшилась, та становить 2/3 частини спадкового майна, а ОСОБА_2 – 1/3, вважає, що помилялась щодо істотних обставин вчинюваної дії та просила визнати її відмову від прийняття спадщини на користь ОСОБИ_3 недійсною.

При розгляді справи, судом передбачених законом підстав для визнання відмови від прийняття спадщини недійсною не встановлено. Та обставина, що після відмови

позивача від прийняття спадщини на користь ОСОБИ_3, її частка є більшою ніж частка ОСОБИ_2, не є підставою для визнання відмови від прийняття спадщини позивача недійсною, оскільки саме на отримання частки у спадщини, що належала позивачу, відповідачем ОСОБОЮ_3, було направлено волевиявлення ОСОБИ_1, що відображено у заяві про відмову від прийняття спадщини. Вчинення ОСОБОЮ_3 дій, пов'язаних з прийняттям спадщини, як спадкоємця за законом, не може бути визнана істотною помилкою позивача щодо природи правочину, та не є підставою для визнання відмови від прийняття спадщини ОСОБИ_1 недійсною, оскільки відмова від прийняття спадщини є безумовною та беззастережною, та може бути відкликана лише протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Зміна думки ОСОБОЮ_1 щодо розподілу частки спадщини, від прийняття якої вона відмовилась, або виявлення бажання щодо прийняття спадщини, після закінчення строку, протягом якого спадщина може бути прийнята, а відмова від прийняття спадщини відкликана, немає юридичного значення.

За таких обставин, передбачених законом підстав для визнання відмови від спадщини ОСОБИ_1 немає [7, справа № 2-395/09/1402].

В описаному випадку із судової практики позивач просить визнати недійсною заяву про відмову від спадщини, оскільки вона помилялась щодо правових наслідків правочину – збільшення частки спадкового майна одного із спадкоємців. У даному випадку суд прийняв правильне рішення, відмовивши у задоволенні позовних вимог, адже істотною такою помилкою не можна визнати. Вчинений нею правочин не містив жодної з ознак його недійсності, адже був вчинений особою, яка мала на це право, зміст поданої заяви відображав волевиявлення особи у формі та порядку, встановленому законодавством.

Висновки. Аналізуючи вищеописані випадки судової практики у контексті передбачених ЦК України підстав визнання правочинів недійсними, ми можемо відзначити, що зазвичай у позовній заяві як підставу для визнання заяв про прийняття спадщини чи відмову від спадкування недійсними зазначають помилку щодо обставин, що мають істотне значення (ст. 229 ЦК України). Це можна пояснити окремими особливостями, які притаманні правочинам у спадковому праві, зокрема, відсутністю єдиного правового акту у спадкових правовідносинах (наявність множинності односторонніх правочинів), особистий характер та обмеженість у часі певним строком. Зазначені висновки, на нашу думку, свідчать про необхідність подальшого дослідження та вдосконалення порядку здійснення права на спадкування учасниками цивільних правовідносин, зокрема, у розрізі залучення позасудових способів вирішення такої категорії справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наследственное право России : [учебник] / Г.Г. Черемных. – М. : Эксмо, 2009. – 510 с.
2. Козловська Л.В. Прийняття та відмова від спадщини як здійснення суб'єктивного права спадкування / Л.В. Козловська // Приватне право і підприємництво. – 2014. – Вип. 13. – С. 48-51. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2014_13_15
3. Актуальні проблеми спадкового права : [навч. пос.] / За заг. ред. проф. Ю.О. Заїки, ст. наук. кер. О.О. Лов'яка. – К. : КНТ, ЦУЛ, 2014. – 336 с.
4. Черепяхин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву / Б.Б. Черепяхин // Труды по гражданскому праву. – М. : Статут, 2001. – 479 с.
5. Цивільне право України : [підручник] : у 2 кн. / [О.В. Дзера, Д.В. Боброва, Н.С. Кузнєцова та ін.] ; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцовой. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 2. – 832 с.
6. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24.11.2008 р. // Офіційний портал – Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08>
7. Офіційний портал – Єдиний державний реєстр судових рішень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.